

“Олтин” Концепти Тавсифига Категориял Ёндашув

Маманиёзов Хусниддин Тошмуродович¹

Аннотация: Антропоцентрик парадигма психолингвистика ва социолингвистика соҳаларида бўлган ривожланган билим соҳалари билан бир қаторда ўзининг бошланғич босқичида мавжуд когнитив лингвистика ва лингвокултурологияни ҳам ўз ичига олади. Бу масала хусусан когнитив лингвистиканинг йўналишлари ва илмий параметрлари ҳозрда мукамал белгиланмоқда. Жумладан “олтин” концептининг нафақат моддий томони, балки унинг бир қанча ментал хусусиятлари (физик ва кимёвий хоссаларидан ташқари) миллий онг ва когнитив онг сатҳларидаги хусусиятлари лингвокултурологик йўналишлар билан уйғунлашади.

Калит сўзлар: антропоцентризм, когнитив, менталитет, фольклор, матн, лисоний воқеланиш.

Лингвокултурология ва маданият ўртасидаги муносабатларни яхлит тизим сифатида ўрганувчи мураккаб фан сифатида ривожланади ва шаклланади ва илгари шаклланган қатор тадқиқот йўналишларидан объекти, мақсади ва таҳлил қилиш усули билан фарқланади. Демак, тил ва маданият маълумотларига кўра тарихий ретроспективларда халқлар менталитети ва маданияти элементларини тиклайдиган этнолингвистикадан фарқли ўларок, лингвокултурология синхрон жиҳатга йўналтирилган бўлади. Унинг тадқиқот мавзуси фольклор матнлари эмас, балки маданий ахборот манбаи сифатида жонли мулоқот жараёнлари ва турли нутқларда намоён бўлишидир. Тилшунослик ва минтақавий тадқиқотлар тиллар ва лексикографияни ўқитиш жараёнида лингвокултурология ва когнитив тилшуносликнинг назарий тадқиқотлари маълумотларини амалга оширадиган амалий фан сифатида қаралади.

Бундан ташқари, лингвокултурологиянинг этнолингвистика ва лингвомамлакатшунослик билимларидан фарқи шундаки, у «тилдаги маданий» ва «этник» ёки «соф миллий» тушунчаларини тэнглаштирмайди (Опарина, 1999, 5-9).

Лисоний воқеланиш хусусиятлари олтин концепти таҳлилида концептуаллаштириш ва туркумлаштириш (категориялаштириш) каби когнитив хусусиятлар асосида амалга ошади. Жумладан, “олтин” концепти тил лингвомаданий ва когнитив сатҳларда “бойлик” концепти билан уйғунлашиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Жумладан профессор Ш.Сафаров ўзининг “Когнитив тилшунослик” номли асарида ва лингвопрагматикага оид бошқа ишларида лисоний воқеланиш масаласига катта эътибор қаратган.

Қадимги немис тили олам қиёфаси тавсифида “бойлик” концепти билан уйғунлашган, айрим ҳолатларда бирлашган тарзда мавжуд бўлиши ҳам халқнинг маданий ва лисоний онг тавсифи ёки мазмунида мужассамлашади. “Олтин” концептининг лисоний воқеланишида “бойлик” концепти билан уйғунлашади. Лекин “олтин” концепти бойлик концептининг бир қисми сифатида кўзга ташлангани билан, уларнинг воқеланиш концепцияси тавсифида фарқланадиган умумий концепция асосида бирлашадиган хусусиятлари мужассамлашган.

Концепцияларни ўрганишнинг лингвомаданий ва когнитив асослари илмий билимларнинг турли соҳаларининг ўзаро кириб бориш тенденциясида XX аср фанининг ўзига хос хусусиятларидан бири эканлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилади. Гуманитар фанлар

¹ Самарканд давлат чет тиллар институти Нарпай хорижий тиллар факультети декани

соҳасида бу синтез истагининг ифодаси маданиятшуносликни фаоллаштириш эди, яъни. инсон мантиқий ва ақлий фаолиятининг барча хилма-хилликларини ва унинг белгиланган натижаларини ўз ичига олган маданият ҳодисасини ўрганишжоизлиги ҳам Попова ва Стернин асарларида қайд этилади.. Тил ҳар доим этноснинг энг ёрқин идентификациялаш хусусияти бўлиб келган. "Уларнинг тилида, - деб ёзган эди рус олими ва ўқитувчиси К.Д. Ушинский, - кўп минг йиллар давомида ва миллионлаб одамларда ўз фикрлари ва ҳис-туйғулари уйғунлашган. Инсон қалбида акс етган юрт табиати, халқ тарихи сўзда ифодаланган. Инсон ғойиб бўлди, лекин у яратган сўз миллий тилнинг ўлмас ва битмас-туганмас хазинаси бўлиб қолди, унинг ҳар бир кўриниши инсон тафаккури, ҳис-туйғулари натижаси бўлиб, улар орқали юрт табиати, халқ тарихи ўз ифодасини топган бўлади." (Ушинский, 1939, 12).

Тадқиқотда фойдаланилган концептуал таҳлил асослари қуйидагиларни ташкил этади:

- 1) концептуал таҳлилнинг асосий ғояси, ушбу тадқиқотда тушуниладиган, концепцияни лингвистик фактлар асосида ўрганиш бўлади. Бу қарор, бизнингча, муҳим услубий аҳамиятга эга, чунки биз тушунчанинг қандай психологик, маданий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, мантиқий жиҳатларини кўриб чиқмайлик, ўрганилаётган ҳодисанинг лингвистик мавжудлиги барибир муҳим бўлиб қолади. Айнан шу услубий асосда А.В.Артёмова, Е.В. Бобоев;
- 2) лингвомаданий йўналиш вакиллари (В.И.Карасик, Г.Г.Слишкин) лингвомаданий тушунча тил, онг ва маданиятни ҳар томонлама ўрганишга қаратилган шартли психик бирликдир, деб таъкидлайдилар. Концепция маркази ҳар доим кадриятдир, чунки концепция маданиятни ўрганишга хизмат қилади ва маданият кадрият тамойилига асосланади;
- 3) семантик-мантиқий йўналиш доирасида иш олиб бораётган олимлар табиий тиллар семантикасида турли тушунчалар қандай ифодаланиши, бу тушунчалар ўртасида қандай алоқалар мавжудлигини ўрганадилар.

Демак, кўпгина тадқиқотчилар инсон онгининг умумбашарий маданий константалари бўлган "жон, тақдир, эзгулик, гўзаллик" тушунчаларини ёки А.Вежбицкая таъбири билан айтганда "инсониятнинг ақлий атомлари" тушунчаларини ажратиб кўрсатадилар. А. Вежбицкая концепцияни ўз номига эга бўлган ва шахснинг "Ҳақиқат" дунёси ҳақидаги маълум маданий шартли ғояларини акс эттирувчи "Идеал" дунёсидан объект сифатида тушунади. Олимнинг фикрича, тушунчалар тадқиқотчига тилнинг "асосий сўзлари" ёрдамида атрофдаги воқеликни тушунтириш ва тасвирлаш учун зарурдир. Белгиланган "калит сўзлар" маълум бир маданиятга хизмат қилувчи метатилни ташкил қилади. А. Вежбицкая семантик метатил лексик ва грамматик маъноларни тавсифлаш учун хизмат қилиши мумкин деб ҳисоблайди. Худди шундай нуқтаи назарни А.Д. Шмелев ва Т.В. Булигиналар, унинг асарлари калит сўзлар орқали маданиятларни қиёсий ўрганишга қаратилган.

Концепциянинг тузилиши масаласи ҳам замонавий илмий йўналишлар доирасида ўрганилмоқда. Психолингвистик йўналиш вакиллари (З.Д. Попова, И.А.Стернин) тушунчанинг тузилишининг учта асосий компонентни ўз ичига олади, деб ҳисоблайдилар: ҳиссий тасвир универсал мавзу кодининг бирлигини ташкил этувчи тушунчани кодлайди; концепциянинг ахборот мазмуни дискрет бўлмаган таълим. Структуравий жиҳатдан тоифалар характерланади "икки ўлчамли". Прототипнинг изоляцияси, энг ёмон ва энг яхши аъзолар марказ ва периферияни кўрсатадиган тоифалар горизонтал тузилиш (Росч 1978: 30). Бу соҳа вакили тоифанинг бошқа аъзолари бирлаштирилган прототип²дир деган хулосани беради. Булардан ташқари биз прототипни Тейлор, Унгер, Шмид ва Ш.Сафаров нуқтаи назаридан изоҳлаймиз ақлий вакиллик деб ҳисоблаймиз³.

² (Болдирев 2000: 77; Точилова 2000: 168; Росч 1978: 35; Лакофф 1988: 130-131; Тейлор 1995: 54-55; Унгерер, Шмид 1999: 16, 38). Қуйидагилардан Ж. Тейлор, Ф. Унгерер ва Х. Шмид кабилар).

³ (Тейлор 1995: 42; Унгерер, Шмид 1999: 29, 39, Ш.Сафаров).

Бу каби ақлий конструкция тўплам билан ифодаланади. Демак, бу лисоний ва концептуал ходиса **концептуал хусусиятлар** деб аталиши тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган⁴. Қисман ушбу туркумнинг барча аъзолари томонидан тақсимланган. Улар ўртасидаги давомийлик марказ ва периферия прототипик эффектлар билан тўлдирилган, бунга кўра Ж. Лакоффнинг таърифи "аъзоларнинг ассиметриясидир тоифалар"дир⁵. (Лакофф 1995: 144). Энг яхши тоифа аъзолари сифатида тадқиқотчилар энг кўп сонли тушунчаларни кўриб чиқадилар прототип билан умумий ва яқин концептуал хусусиятлар категорик марказ. Энг ёмон аъзолар камроқ барҳам кўришади прототипик хусусиятлар ва шунинг учун периферияга яқинроқ (Унгерер, Шмид 1999: 24, 28-29). Шунингдек, тоифалаш ҳам мавжуд вертикал", яъни. асосидаги таксономик тасниф киритиш, умумлаштириш тамойили (Фрумкина 1992: 6; Манерко 2000: 49; Росч 1978: 30). Туркумлаштиришнинг марказий сатҳси асосдир, прототипнинг мавжудлиги ва принципнинг ишлаши билан тавсифланади.

"когнитив иқтисодиёт" (Росч 1978: 31; Унгерер, Шмид 1999: 67).

Асосий когнитив-лисоний сатҳ таҳлилида умумий ва хусусий иерархиядаги ўртасидаги сатҳдир. Умумлаштириш асосий сатҳдан юқори сатҳга кўтарилади ва спецификация - бўйсунувчигача Асосий атамалар - тушунча ва категория - умумийлик билан тавсифланади рухий табиат, лекин шаклланиш йўлидаги фарқларни кўрсатиш ва тузилиши. Концепция - концепциялаш жараёнининг натижаси - тақдим этилади. Концептуал хусусиятлар тўплами эса мантикий ва ақлий фаолият ҳосиласи ҳисобланади. Категория эса таснифлаш фаолияти натижасидир⁶). Унинг таркибий элементи концепциядир .

Адабиётлар рўйхати:

1. Болдирев 2000: 77; Точилова 2000: 168; Росч 1978: 35; Лакофф 1988: 130-
2. Тейлор 1995: 54-55; Унгерер, Шмид 1999: 16, 38).
3. Saidova, Z. K. (2023). PROBLEMS OF LINGUO-CULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 700-707.
4. Askarovich, H. A., & zulfizar Khudoyberdiyevna, S. (2021). Emotional concepts in English and Russian phraseology. *Conferencious Online*, 33-37. <https://conferencious.com/index.php/conferences/article/view/55>.
5. Saidova, Z. K. (2023). SOME SPECIFIC FEATURES OF TEACHING IDIOMS IN ENGLISH LESSONS IN THE SECONDARY SCHOOL. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(6), 207–216. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/911>.
6. Askarovich, H. A. (2022). SOME COMMENTS ON THE STYLISTIC REPETITION. *JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 8 (1), 87–91.
7. Haydarov, A. (2020). Methodological features of graphic tools. *Middle European Scientific Bulletin*, 5.
8. Izomovich, R. Z. (2022). On the Basis of Information-Discursive Analysis. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18.
9. Izomovich, R. Z., & Fazliddinova, U. D. (2021). The Problems of Second Language Acquisition and Writing in Teaching English Language. " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM, 229–233.

⁴ (Болдирев 2000: 85; Манерко 2000: 44),

⁵ (Лакофф 1995: 152, шунингдек қаранг Унгерер, Шмид 1999:88).

⁶ (Қисқача луғат... 1997:45; Дервин, Тейлор 1988:383; Унгерер, Шмид 1999: 2

